

De huidige kerkelijke uitvaart lijkt soms op een wilde tuin met allerlei rituele gewassen waar mensen een bont boekje uit kunnen plukken. Dat geldt voor hen die nadenken over hun eigen uitvaart, familie en vrienden, maar ook voor degenen die als vrijwilliger of professional een rol in de uitvaartliturgie spelen. Allen worden met veel mogelijkheden en wensen geconfronteerd, maar ook met voorschriften en beperkingen.

Liturgische spiritualiteit bij afscheid

Huidige uitvaartliturgie, muzikale rituelen en monastieke wortels

Thomas Quartier

DE VRAAG IS DAN: wat is een liturgische uitvaart in wezen? Waarop komt het werkelijk aan? Gaat het om een creatieve zelfontplooiing van de nabestaanden of de voorganger? Of gaat het om een traditioneel gebeuren met weinig ruimte voor persoonlijke deelname? Mijn stelling is dat bij een echt liturgisch afscheid altijd beide kanten horen: zelfontplooiing én een traditioneel kader.

De verhouding tussen de individuele dode, liturgische vormen en een vraag naar liturgische diensten die het aanbod ver overstijgt, speelde ook al in een ver verleden. Tegen het einde van het eerste millennium werd de benedictijnse abt Odilo van Cluny (Frankrijk) met de vraag geconfronteerd of hij en zijn monniken voor overledenen konden bidden, missen konden opdragen en andere liturgische handelingen konden verrichten. De individuele mens wilde in de liturgische schoot van het klooster een plek hebben. Abt Odilo bedacht toen dat het goed zou zijn, dit alles op één bepaalde dag te bundelen; 2 november, het katholieke feest Allerzielen was geboren. Een duidelijk kader waarbinnen het individu een plek kreeg. Een dergelijke collectieve oplossing zal tegenwoordig niet volstaan, maar het kan wellicht wel helpen in de traditie die abt Odilo belichaamt na te denken over wat rituelen bij uitvaart wezenlijk zijn, en welke lering daaruit te trekken is voor de vormgeving. Want is

het verlangen van mensen om een kerkelijke uitvaart te krijgen niet vergelijkbaar met het verlangen zo'n duizend jaar geleden om liturgisch herdacht te worden door de monniken? Zijn de vrijwilligers en professionals van vandaag niet een beetje zoals de monniken van Odilo? Ook zij geven vorm aan uitvaarten die op anderen –soms gasten, soms vreemden– gericht zijn.

Muzikale rituelen

Muziek is een van de belangrijkste rituelen bij uitvaarten en kent een wisselvallige geschiedenis. Dat gold ook al in de tijd van abt Odilo. Waar de psalmen bij de uitvaart in de vroege kerk een vreugdevol karakter kenden, één en al Halleluja, kwam in de middeleeuwse kerk het *Dies Irae* naar voren. Dit had te maken met een sterkere nadruk op het individu dat voor het gericht van God moest verschijnen. De zorg om de individuele toekomst was in plaats gekomen van de collectieve hemelse geneugten van de eerste eeuwen; vreugde over het bereikte paradijs maakte plaats voor de angst voor het laatste oordeel. Tegenwoordig lijkt weer een andere trend aan de gang, het hiernamaals lijkt geheel uit het repertoire van de uitvaartmuziek verdwenen te zijn. Het gaat nu vaak om de lievelingsmuziek van de dode of zijn dierbaren: 'Draai maar wat opa het mooist vond'. De

uitvaartmuziek recapituleert dan het leven, maar opent ze de blik ook voor het voortbestaan? Natuurlijk hoeft daar niet iedereen in te geloven. We weten uit liturgisch onderzoek dat lang niet elke deelnemer aan een kerkelijke uitvaart letterlijk in God gelooft; maar tegelijk weten we ook dat bijna iedereen een hoop op een voortbestaan na de dood ervaart. Slechts weinige deelnemers aan kerkelijke uitvaarten wijzen deze hoop af. Hoe kan de lievelingsmuziek van de dode hier echter uitdrukking aan geven? De voornaamste taak van kerkmusici ligt er wellicht in een brug te slaan tussen individuele muzikale voorkeur en de liturgische openheid van de muziek. Want rituele muziek raakt mensen 'tot in het merg', zoals de Amerikaanse ritueloloog Ronald Grimes het formuleert. Abt Odilo heeft daaraan zeker nog niet gedacht, maar zijn monastieke spiritualiteit kan wellicht helpen om de rol van muzikale rituelen in de huidige uitvaartliturgie opnieuw te belichten. In menig opzicht heeft de kerkmusicus namelijk de rol van voorganger.

Authentiek

Welke houding moet de kerkmusicus als ritueel voorganger meebrengen als we in de traditie van abt Odilo stappen? Het belangrijkste keurmerk voor een kerkmusicus is –nog vóór zijn of haar virtuositeit– de authenticiteit. Als we muzikale

authenticiteit die ook door de 'luisteraar' in de uitvaartliturgie kan worden waargenomen willen begrijpen, dienen we op zoek te gaan naar een spirituele basis van de liturgische muziek. Deze is gelegen in het bijzondere karakter ervan: het niet alledaagse dat tegelijk vertrouwd klinkt. De praktijk leert dat het moeilijk is om hier een geschikt repertoire voor te vinden. Maar de authenticiteit van de uitvoerende en het liturgische gebeuren kan voor mensen een dimensie van de muziek ontsluiten die anders verborgen blijft, onafhankelijk van de partituur. Dat kan ook gelden voor mensen die niet met de liturgische traditie vertrouwd zijn. Die authenticiteit van de liturgisch-muzikale performance is echter alleen maar mogelijk als er een dieptedimensie is.

Concreet betekent dit, dat er een spanning zit in het musiceren tijdens een uitvaart: aan de ene kant komen mensen met hun eigen wensen, aan de andere kant stellen ze echter ook de traditie van de kerkmuziek op prijs. Een moeilijke spagaat, waar ook nog eens de eigen muzikale kunde en verantwoordelijkheid van de musicus bij komt, en niet op de laatste plaats de liturgie als religieus gebeuren. Een dieptedimensie is op zich niet normatief, ze is niet ingevuld. Maar de verantwoordelijkheid van de musicus is juist hieraan zo invulling te geven dat het past bij de rouwenden, de gasten, de overledene én de liturgie.

Innerlijk en uiterlijk

Authenticiteit heeft met de verhouding tussen innerlijk en uiterlijk te maken die juist door de muziek geïntensiveerd wordt. Dat geldt voor een modern liedje net zo als voor een orgelstuk van Bach

of het *In paradisum*. De traditie van abt Odilo van Cluny verduidelijkt dit: het innerlijk van de mens moet volledig in overeenstemming zijn met het geluid dat hij maakt of hoort – het moet bij wijze van spreken van of naar binnen klinken – zo is namelijk de maatstaf van de monastieke zang. De monniken putten dit uit het document van hun diepste inspiratie, de

Regel van Benedictus: 'Laten wij dan bedenken in welke gesteltenis wij voor het aanschijn van God en van zijn engelen moeten staan, en verichten wij ons psalmgezang zó, dat ons hart in harmonie

is met onze woorden' (RB 19,6). Het gaat hier weliswaar om de klassieke psalmzang, maar hetzelfde geldt voor de muziekkeuze bij de uitvaartliturgie. De uitvoerenden moeten authentiek zijn. Ze moeten spelen of zingen in overeenstemming met hun innerlijk, maar tegelijk moet het ook in overeenstemming zijn met het innerlijk van de deelnemers, de familie, de overledene en niet op de laatste plaats met de liturgie – met God.

Horizontaal en verticaal

Het draait bij de uitvaartmuziek om datgene wat de mens voelt, ervaart en gelooft. Dat wordt naar buiten gedragen. In de woorden van monnikenvader Benedictus: het 'hart' (mens) is het innerlijk dat uitstraalt naar de 'stem',

de 'woorden' (vox). Bij het maken van muziek is het criterium dat je vanuit het hart zingt, speelt of luistert. Want: 'Wat je niet in je hebt, kun je ook niet geven', zoals ik onlangs van een geëfende monastieke zanger hoorde. Ik noem dit een horizontale harmonie van innerlijk en uiterlijk. De harmonie speelt zich af in jezelf als je zingt, speelt of echt luistert.

Zonder een geleefde liturgische spiritualiteit zal ook de liturgische muziek minder dicht bij de dieptedimensie zitten. Daarnaast is er ook nog een verticale harmonie van innerlijk en uiterlijk die het eigen zelf overschrijdt. De musicus staat er namelijk niet zomaar authentiek zichzelf

te wezen; hij staat 'voor God en zijn engelen', aldus de Regula Benedicti.

Het lijkt alsof dit een beperking oplegt aan de autonome muzikale zelfverwerkelijking in de liturgie. En inderdaad, het komt er 'voor God en zijn engelen' op aan dat je vanuit je hart zingt of speelt. En dat hart is op zijn beurt dicht bij God. Liturgische muziek is dus nooit willekeurig maar legt er getuigenis van af op het Hogere gericht te zijn. Wat betekent dat voor de uitvaartmuziek? Dat er grenzen zijn, zeker. Maar ook dat die grenzen niets met 'regeltjes' te maken hebben. Het gaat eerder om een kader dat het grenzeloze kan openen. En daar hebben mensen die met verlies geconfronteerd worden behoefte aan. Liturgische muziek hoeft dan niet per se 'vroom' te zijn, maar moet wel een bepaalde horizontale

Bij een echt liturgisch afscheid horen altijd zelfontplooiing én een traditioneel kader

en verticale harmonie tussen innerlijk en uiterlijk, mens en liturgie, mogelijk maken. Voor allen die samen de uitvaart-liturgie vieren: de musicus, maar ook de nabestaanden en de gasten.

De muziek is het meest van alles vatbaar voor zowel ontoegankelijkheid als trivialisering, om twee begrippen van de Franse liturgist Louis-Marie Chauvet te gebruiken. Als de afstand met de luisteraars te groot is, is de horizontale harmonie zoek en de muzikale performance niet meer authentiek – ze is ontoegankelijk. Maar als geen ander liturgisch element is muziek ook vatbaar voor trivialisering: met het oog op het ‘publiek’ wordt een muziek gekozen die zo alledaags is, dat de verticale harmonie bij wijze van spreken bij voorbaat wordt uitgesloten. De beide richtingen van de harmonie maken dat de liturgische uitvaartmuziek geen concert is: de horizontale harmonie maakt dat het vooral gaat om de echtheid, de verticale harmonie dat de muziek open moet staan, niet platvloers mag zijn. Ze moet iets laten klinken van transcen-

dentie van het Zelf – wellicht naar God toe.

Gastvrij

Een andere liturgische houding van de kerkmusicus als voorganger is de gastvrijheid. Ook al klinkt het vreemd: de liturgische spiritualiteit die we van abt

Odilo kunnen leren, bestaat erin dat mensen welkom zijn, binnen de kaders die het huis –in zijn geval het klooster– biedt. Waar moesten de monniken toch heen met al die arme zielen die een plek zochten, pas-

send bij hun vroomheid, maar ook hun aardse angsten? Men probeerde er ruimte voor te maken. Een toegankelijke ruimte voor iedereen, die echter niet inhoudt dat je alles maar een trapje lager aanbiedt zodat de ‘gasten’ het ook aankunnen. Dat zou geen gastvrijheid zijn. Integendeel: gastvrijheid betekent juist het beste wat je hebt te geven.

Hoe moeilijk is dit met de vele zoekenden die tegenwoordig naar een plek in

het liturgische huis van de kerk verlangen, met name als het om de muziek gaat. Wat betekent muzikale gastvrijheid als mensen geen enkel lied meer herkennen? Monnikenvader Benedictus schrijft in zijn Regel over de ontvangst van de gasten vooral dat er alle aandacht aan hen geschonken dient te worden: ‘Aan ieder wordt de eer bewezen die men hem verschuldigd is, maar heel in het bijzonder aan de geloofsgenoten en de vreemdelingen’ (RB 53, 2). Ook de musicus mag nooit van tevoren een oordeel over de gasten hebben. Hun aanwezigheid in de liturgie is de meest belangrijke maatstaf voor hun aanwezigheid rond het dode lichaam: ‘Na hun ontvangst worden de gasten meegenomen voor een gezamenlijk gebed’ (RB 53, 8). Ook al spreekt Benedictus hier niet over de situatie van een uitvaart, iedereen die met dood geconfronteerd wordt weet dat juist de liturgie –het ‘gebed’ in de woorden van Benedictus– je een houding biedt waar je je op het eerste gezicht geen houding weet te geven. Het gezamenlijke gebed betekent dat men samen kan zijn wanneer men een gemeenschappelijke snaar kan raken. Als dat zich voltrekt, is de gastvrijheid een sleutel tot liturgische spiritualiteit.

Maar hoe kun je een ritueel-muzikale vorm vinden bij afscheid die past bij de diffuse liturgische gemeenschappen? Ik denk dat we weer met een vraag naar har-

*Een toegankelijke
ruimte voor iedereen,
die echter niet inhoudt
dat je alles maar een
trapje lager aanbiedt
zodat de ‘gasten’ het ook
aankunnen*

J.L.VAN DEN HEUVEL ORGELBOUW BV

Amstelwijckweg 44
3316 BB Dordrecht
tel.: 078 6179540

e-mail: vdheuvel.orgelbouw@wxs.nl
website: www.vandenheuvel-orgelbouw.nl

*nieuwbouw en restauratie
onderhoud en stemmen
gebruikte orgels en opslag*

monie te maken hebben, maar deze keer in de zin van balans. Deze balans heeft in eerste instantie betrekking op het repertoire. Tegenwoordig is een eenduidig requiem in veel gevallen gewoon niet meer voorhanden. Maar zoals al gezegd, liturgische muziek bij afscheid is altijd aan verandering onderhevig geweest. Het is aan de kerkmusicus om dus recht te doen aan de situatie en gebruik te maken van verschillende repertoires die passen bij de gastheer –de Traditie– en de gasten. Het is een wankel evenwicht dat een open houding vraagt van beide kanten, ook van de gasten. Maar juist de flexibiliteit van rouwenden is niet altijd vanzelfsprekend. Dat geldt net zo goed voor wensen met betrekking tot ballonnen die men wil laten opstijgen als voor de muziekkeuze. De kerkmusicus heeft dan een bemiddelende, communicatieve taak – samen uiteraard met de voorganger en andere pastorale krachten. Het gaat om de eigen flexibiliteit die je moet cultiveren, maar ook van de anderen, de gasten, de vragers die zich in het liturgische repertoire willen herkennen.

Flexibel

Sint Benedictus is zich hier ook al van bewust. Hij biedt in zijn Regel een spirituele basis voor de liturgische flexibiliteit waar het bij uitvaarten om gaat: 'Voor alles dringen wij hierop aan: als iemand deze psalmverdeling niet zou bevallen, laat hij dan een andere maken die hij be-

ter oordeelt, mits hij er onverkort aan vasthoudt, dat iedere week het volledige psalmboek met zijn honderdvijftig psalmen gezongen wordt' (RB 18, 22-23). Maar wat betekent rituele flexibiliteit voor de kerkmusicus? In eerste instantie geen vooringenomenheid. Want als men gastvrijheid serieus neemt, kan overal een dieptedimensie opblinken, net zo goed in een oude gregoriaanse hymne als in een eigentijds liedje. In principe, want flexibiliteit is ook weer geen 'alles moet kunnen': de ondergrens maakt dat er toch altijd naar een dieptedimensie gezocht blijft worden.

Wanneer moet je iets weigeren? Wanneer ergens op staan vanuit je eigen repertoire? Over het algemeen zijn 'weigeren' en 'ergens op staan' geen vruchtbare rituele houdingen. Als mensen het ritueel echt serieus nemen, voelen ze meteen aan dat beide nodig is – een kader én de ruimte voor zelfontplooiing. Flexibiliteit betekent juist dat de kerkmusicus als liturgisch voorganger authentiek is naar zichzelf en

de traditie toe, maar dat hij ook gastvrij is naar de diverse deelnemers en andere gasten. De huidige tijd biedt alle kansen voor liturgische spiritualiteit bij afscheid, die niet op de laatste plaats in muzikale rituelen ontstaat. Wie nu een lijstje met een concreet repertoire verwacht, moet ik helaas teleurstellen, dat gaf Benedic-

tus ook enkel voor zijn eigen klooster. Het is de verantwoordelijkheid van de musicus, de eigen spirituele achtergrond te verkennen, waarbij onze overwegingen zouden kunnen helpen. En wellicht bieden de volgende richtvragen daar een eerste aanleiding voor:

- Waar kan mijn uitvaartmuziek het niet-alledaagse belichamen dat afscheid mogelijk

Want als men gastvrijheid serieus neemt, kan overal een dieptedimensie opblinken, net zo goed in een oude gregoriaanse hymne als in een eigentijds liedje

maakt?

- Waar biedt mijn uitvaartmuziek de herkenning die maakt dat mensen zich gekend weten?
- Hoe kan ik de harmonie tussen mezelf, de gasten en de Traditie vergroten?
- Hoe geef ik gestalte aan de gastvrijheid van de uitvaart?
- Wat betekent voor mij liturgische flexibiliteit als ik uitvaarten voorbereid of begeleid? •

Dr. Thomas Quartier (1972) doceert Rituele en Liturgische Studies aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij is oblaat van de Sint Willibrordsabdij in Doetinchem. Onlangs verscheen *Die Grenze des Todes. Ritualisierte Religiosität im Umgang mit den Toten* (Münster 2011). Sinds twintig jaar is hij in zijn vrije tijd 'hobby-organist'.
E-mail: T.Quartier@fr.ru.nl

BAROK TOT IN DETAIL

Henk Klop Baroque Keyboard Instruments

Paleisweg 6 • 3886 LC Garderen • The Netherlands

PHONE +31 (0)577 461 512 • FAX +31 (0)577 461 787

WEB www.klop.info • E-MAIL mail@klop.info